

УДК 72.03

П.А. Ричков

Національний університет водного господарства
та природокористування,
кафедра архітектури

МІЖКОНФЕСІЙНИЙ ТРАНСМОРФІЗМ У САКРАЛЬНІЙ АРХІТЕКТУРІ ВОЛИНИ

© Ричков П.А., 2010

Визначено зміст, витоки, способи реалізації і практичні наслідки архітектурного трансморфізму в історії сакрального будівництва на Волині, зумовленого змінами конфесійної приналежності християнських храмів.

Ключові слова: храмобудування, архітектурний трансморфізм, ідентичність, церква, костел, монастир.

There are defined the contents, the sources, ways of implementation and practical results of architectural transmorphism in the history of sacral construction in Volhynia, caused by the changes of Christian churches confessional belonging.

Ключові слова: храмобудування, архітектурний трансморфізм, ідентичність, церква, костел, монастир.

Проблема трансморфізму

З усіх різновидів мистецтва власне архітектурні твори найчастіше потрапляють в такі обставини, коли вже реалізовані об'єкти протягом свого багатолітнього існування втрачають свою первісну самобутність. Такі трансформаційні процеси можуть бути спричинені дуже різними чинниками: політичними, господарськими технічними, воєнними тощо. А відтак маємо підстави долучити архітектуру до такого виду творчої діяльності, результати котрої часто модифікуються в радикальний спосіб, тобто вихідна авторська концепція втрачає свою первісну ідентичність такою мірою, що новий образ чи то загалом, чи то в істотній своїй частині відрізняються від першотвору. Інакше кажучи, досить часто відбувається "конверсія" як зовнішнього архітектурного образу, так і внутрішньої просторової структури.

Очевидно, що такі зміни можуть відбуватися або одномоментно, або протягом низки перебудовчих акцій, розтягнутих в часі на кілька етапів, іноді з доволі тривалими паузами. Можна думати, що не існують якісь функціональні обмеження щодо таких морфологічних змін. Більше того, такі зміни в архітектурній практиці є загальноживаними і за своїм змістом загалом асоціюються з поняттями реконструкції або реновації.

Однак, на нашу думку, найцікавішим, цілковито автономним виявом архітектурних змін є ті, котрі стосуються сакральної архітектури – як найбільш підлеглої канонізації і, відповідно, символізації просторових і декоративних форм з метою публічної самоідентифікації і зовнішньої демонстрації своєї конфесійної приналежності. При цьому такий трансморфізм може відбуватися в межах одного віровизнання (тобто бути моноконфесійним), хоча, можливо, з певними регіональними чи стилістичними перевагами, але в будь-якому разі без втрати чи "розмивання" конфесійної ідентичності. А може пов'язуватися зі змінами конфесійної приналежності храму. Подібний різновид архітектурних змін, спричинених конфесійними змінами, доречно визначати як **трансморфізм міжконфесійний**, тобто з акцентуванням його особливого морфогенетичного

змісту. Показово, що такий трансморфізм майже завжди був спричинений серйозними історичними катаклізмами та міжрелігійними конфліктами.

Історія архітектури рясніє прикладами таких трансформаційних процесів. Поміж найвідоміших можна відзначити два шедеври світового рівня. Перший – язичницький Пантеон в Римі, над портиком якого архітектор Джованні Лоренцо Берніні виставив за дорученням папи дві симетричні фронтальні вежі, які отримали згодом саркастичне визначення "віслюкові вуха Берніні", ліквідовані лише в кінці XIX ст. Інший унікальний об'єкт – храм Святої Софії у Константинополі, споруджений первісно як християнський собор. Згодом його перебудували на мечеть і в такому "дихотомічному" музейному образі він зберігся до сьогодні.

Історичний дискурс. В усьому світі небагато знайдеться регіонів, де неодноразові зміни домінуючих віровизнань спричинили б в сакральній архітектурі трансформаційні процеси такою мірою, як то було на Волині в минулому і ще має місце сьогодні. За останнє тисячоліття тут існували і залишаються численні віровизнання, а державна приналежність цього краю змінювалася щонайменше сім разів. Більше того, власне тут, на Волині, від 1054 року проходила так звана "контамінаційна смуга" поміж Сходом та Заходом, тобто поміж двома найпотужнішими відгалуженнями християнства – "орієнтальною" православною Церквою та "окцидентальним" римо-католицьким Костелом. Перед Люблінською унією католики були представлені тут нечисленними групами, що формувалися майже винятково з пришлого елементу, а майже вся волинська людність, не виключаючи сфер аристократичних, притримувалася православного обряду [1]. За таких умов, ясна річ, жодних серйозних міжконфесійних проблем, а, відповідно, і їх архітектурних наслідків в ті часи не виникало.

Перші трансморфічні прояви певною мірою, очевидно, були спричинені протестантськими рухами, що поширилися на Волині від середини XVI ст. [2]. Адже відомо, що в добу Реформації для відправ часто вживалися старі костельні або церковні будівлі, отримані протестантами з ласки симпатиків поміж магнатерії чи земської шляхти. На Волині серед таких святинь, що були пристосовані до протестантських зборів, добре відомі костел в Берестечку і церква в Олиці [3]. На жаль, історичні джерела не подають якихось свідчень щодо змін їхнього архітектурного вигляду.

Після Берестейської унії релігійна ситуація виявилася більш складною внаслідок сталої напруги поміж греко-католиками та православними. Після "Руїни" польський король Август II із "завзятістю католицького неофіта рішуче приступив до маргіналізації впливів благочестя в Речі Посполитій" [4]. Під владним тиском вже в 1741 році православна єпархія Волинська (Луцька), а ще раніше і всі інші єпархії на руських землях прилучилися до унійної Церкви, окрім невеличкої православної "резервації" – скиту в Маняві [5]. Водночас протягом 1660–1795 рр. на Волині постало понад 100 нових костелів і кляшторів [6], часто на місці старих церков, а іноді навіть з інкорпорацією їх до нових храмових споруд.

Коли після поділів Польщі майже вся Волинь потрапила до Російської імперії як окрема губернія (за винятком приєднаної до Австрії Збаражчини), вся ця територія була піддана інтенсивній культурно-політичній русифікації, а храми – **архітектурно-стилістичній орієнталізації**. Все це спричинило в XIX ст. знищення понад 50 % мурованої архітектури католицьких костелів [7]. Недовго російська адміністрація толерувала і греко-католицьку Церкву. Одним з наслідків повстання 1831–1832 рр. стала швидка ліквідація ордену Василіанів, а в 1839 році унія на Волині була скасована остаточно [8]. Відзначається, що головною ціллю "реправославізації" було пришвидшення русифікації земель, приєднаних до Російської імперії [9].

Після поразки польського січневого повстання 1863 року російська влада підняла нову, ще потужнішу хвилю репресій проти римо-католицького Костелу, одночасно всебічно підтримуючи православну церкву з наданням їй значних фінансових ресурсів на нове церковне будівництво [10]. У 1867–1874 рр. в губернському Житомирі збудовано величний кафедральний собор з подвійним символізмом – як найбільшу новозбудовану святиню Волинської губернії і одночасно як показовий взірець офіційної церковної стилістики, сформованої на ґрунті російсько-московсько-візантійського симбіозу. Нові і перебудовані у такий спосіб церкви стають не лише візитівкою імперії, а ще й інструментом у покоренні підлеглих народів [11]. Без перебільшення, період російського панування

на Волині, особливо друга його половина, спричинив найбільше поширення сакральної-архітектурних трансформем. Здається навіть, що в цьому сенсі Волинь займала першість поміж всіма іншими землями, приєднаними до Росії після поділів Польщі. Практика перебудов у напрямку "костел – церква", а також "греко-католицька церква – православна церква" віднайшла собі обґрунтування в сфері архітектурної ідеології – від пафосної політизації "народної" архітектури [12] до в'їдливих закидів Ф. Достоєвського на адресу "ненависного католицизму" [13].

В останніх російських дослідженнях головна мета будівництва нових церков сформульована ще виразніше: "...вони [церкви – П.Р.] мали стати наочним свідченням найвищої влади і панівної релігії. Застосовуючи владу і репресії відносно католиків (бунтівників), держава одночасно відновлювала справедливість відносно православного населення, що залишалося в меншості і як нація, і як конфесія" [14]. Ясна річ, католицько-православні архітектурні трансморфізми були одним з інструментів провадження такої політики.

Після завершення епохи Російської імперії на Волині стан архітектурної спадщини М. Орловіч охарактеризував так: "Величезне нищення мистецьких пам'яток з минулих століть, окрім пожеж, було спричинене закриттям костелів і кляшторів... Одні костели зачинялися або знищувалися, інші перероблялися безстильно на російські церкви, позбавляючи їх повністю стародавнього художнього опорядження. Справді, більшість цих костелів повернуто у власність католицької церкви. Однак після російських переробок вони вже втратили свою первісну художню вартість..." [15].

Зрозуміло, що архітектурний "реванш" римо-католицького Костелу в міжвоєнних роках був очікуваним. Складовою частиною цього реваншу виявився зворотний процес "**ретрансформації**" російських трансморфізмів. На жаль, це часто відбувалося на підставі спрощених архітектурних вирішень і до того ж не без впливу модерністичної творчої парадигми.

Після дуже прикрих наслідків Другої світової війни і етнічно-релігійних конфліктів спадщина сакральної архітектури на Волині потрапила під новий пресинг, цього разу – войовничого атеїзму. Для комуністичної ідеології вже не було істотної різниці між костелом та церквою, коли треба було їх зруйнувати або пристосувати для утилітарних цілей. Такий варварський утилітаризм, ясно, не мав нічого спільного з міжконфесійними проблемами, але спричинив дуже прикрі наслідки для подальшої долі пам'яток сакральної архітектури всіх віровизнань.

Остання сцена конфесійно-архітектурної драми на Волині пов'язана з історією незалежної України. В цьому сенсі масмо в сакральній архітектурі непоодинокі факти нової хвилі трансморфізму, обумовленої, з одного боку, державною толерантністю до релігійного життя, але одночасно ще й послабленням пам'ятко-охоронного контролю відносно збереження і реновації пам'яток церковного і костельного будівництва.

Практичний дискурс

Задля унаочнення вищесказаного варто звернутися до історичної практики – хоча б тією мірою, якою вона дає змогу унаочнити головні морфологічні напрямки та результати тих перебудов, котрі були пов'язані з міжконфесійними трансформаціями, більш-менш видимими тепер в натурі або в історичній іконографії, принаймні в зовнішньому формотворенні.

Генетично найстаршим, змістовно дуже цікавим прикладом для аналізу трансморфічних процесів, безумовно, є прадавній Успенський собор у **Володимирі-Волинському** – святиня з майже 850-літньою історією. З літописних джерел відомо, що в 1160 році ця церква вже була прикрашена настінним живописом [16]. Протягом XIV–XVI ст. вона залишалася центром Володимирського єпископату і за цей час тут змінилося 27 священників [17]. В ці роки неодноразово виконувалися різні ремонти та доповнення. Відомо, зокрема, що одна з найбільших реноваційних акцій відбулася ще в 1588 році [18].

Пізніше ця святиня стала добре відомою як перший потужний осередок розповсюдження Берестейської унії на Волині. Самі російські історики відзначали, що київський митрополит уніат Іпатій Потій і його наступники зробили для занедбаного собору у Володимирі-Волинському більше, аніж їхні православні попередники [19]. Після великої пожежі 1683 року церкву відремонтував єпископ Лев Заленський, ймовірно, без принципових архітектурних змін.

Радикальні зміни в архітектурі володимирської катедри настали у XVIII ст. Спочатку обширну перебудову після чергової пожежі виконав київський митрополит, єпископ Володимирсько – Берестейський Лев Кишка (1711–1728). Про значний масштаб єпископської ініціативи свідчить його характеристика поміж сучасниками як "gloriosus restaurator". Зрештою, зроблено було, очевидно, не все, оскільки в своєму заповіті він залишив для продовження праці 20 тис. злотих [20]. Поміж всіх наступних реноваційних акцій найвеличнішою видається праця, ініційована в 1753 році єпископом Теофілом Гodeбським, котрому вдалося нарешті "...катедру володимирську відмінно від інших церков піднести" [21].

На жаль, ми не маємо таких джерел, котрі розкривали б справжні заслуги кожного з вищеназваних єпископів. Однак віднайдена в останніх роках дуже змістовна архітектурно-обмірна іконографія авторства Адріана Прахова дозволяє більш детально з'ясувати архітектурні риси цієї давньоруської будівлі, дуже майстерно трансформованої у XVIII ст. у бароковому стилі, особливо її головного фасаду [22] (рис. 1).

Нічого дивного в тому, що головна греко-католицька катедра на Волині підпала під цілковиту перебудову в напрямку відвертої окциденталізації ("озахіднення"), позаяк в цьому столітті вже багато новозбудованих греко-католицьких святинь споріднювалися з бароковими мотивами. Але найвражаючим є те, що головною рисою тієї перебудови є не лише і навіть не стільки зовнішня стилістична трансформація, скільки зміна загальної просторової композиції. Справді, це є унікальний випадок, коли первісний хрещато-баневий устрій замінено на хрещато-базилікальний шляхом майже подвійного пониження чотирьох міжрамних компартиментів, що унаочнено на нашій графічній реконструкції (рис. 2). Наслідки такої радикальної просторової трансформації, котрі добре простежуються на архітектурних обмірах А. Прахова, виявилися настільки органічними, що створили підґрунтя для появи ілюзії, що тут ми маємо "власне спорудження нової будівлі..." [23]. Насправді ж йдеться про радикальне просторове переструктурування у "від'ємний" спосіб, внаслідок чого завдяки майстерній роботі архітектора центральна нава разом з трансептом виразно виділилися назовні.

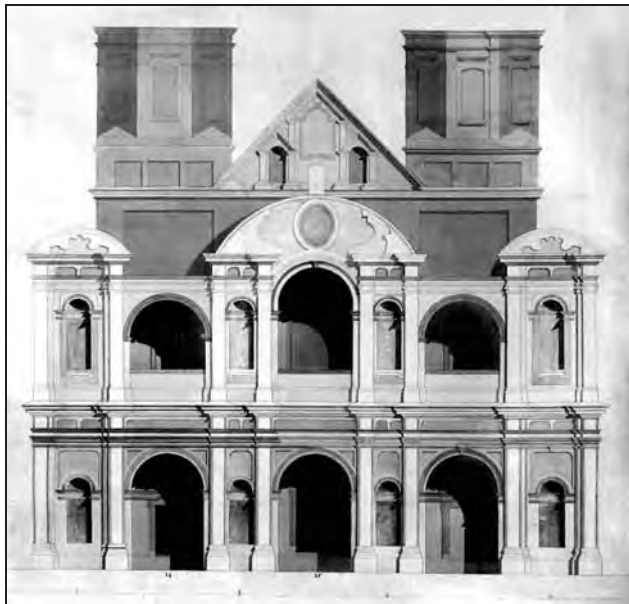


Рис. 1. Володимир-Волинський. Успенський собор. Головний фасад згідно з обмірами А. Прахова, 1886, з фондів Волинського краєзнавчого музею, фото П. Ричкова

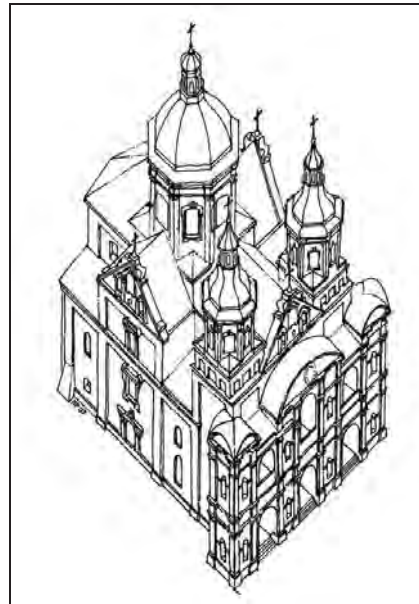


Рис. 2. Володимир-Волинський. Успенський собор після перебудови 1753 р., графічна реконструкція П. Ричкова

Натомість прибудова величного екзонартексу до головного входу повстала в спосіб "додатковий", щоб одночасно доповнити і розвинути утворений хрещато-базилікальний тип святині через домінацію її західного фасаду. А прогос: за всіма стилістичними ознаками і внаслідок

порівняння деталювань трансформованої катедри з тутешнім фарним костелом підтверджується версія, що зовнішні і внутрішні перебудови цієї катедри в пізньобароковому стилі були реалізовані не без дієвої участі архітектора-єзуїта Павла Гіжицького [24].

На обмірних матеріалах А. Прахова добре видно також первісні риси давнього розпланування і ту первісну просторово-конструктивну систему, котра з версії хрещато-баневої з рівновисокими навами архітектор П. Гіжицький переробив на хрещато-базилікальну версію. Власне звідси стає зрозумілою аргументація наступних реставраційних проєктів: нереалізованого авторства самого А. Прахова [25] і реалізованого врешті петербурзького архітектора Г. Котова [26] (рис. 3).

Межиріч Острозький. Існуючий тут від початку XVII ст. знаменитий колишній францисканський монастир був збудований, як зауважив К. Молендзінські, за таких обставин, що навіть його архітектонічні форми залишилися свідками змагань, що зі змінним успіхом відбувалися на Волині поміж католицизмом і православ'ям [27].

Річ у тому, що на роль кляшторного костелу фундатор францисканської оселі кн. Януш Острозький призначив стару церкву св. Трійці, споруджену ще в 20-ті рр. XVI ст. для православного монастиря коштом ушавленого кн. Костянтина Івановича Острозького [28]. Фабула міжконфесійної драми була пов'язана з тим, що, як відомо, православний кн. К.І. Острозький був дідом наверненого до католицизму кн. Януша. Зрештою, францисканці залишили без істотних змін церковне п'ятиглавіє, котре стилістично було подібне до замкової церкви Богоявлення в Острозі. Після закриття францисканського кляштору в 1866 році костел знову замінено на православну церкву. Тепер тут знаходиться чоловічий монастир, на території якого нещодавно ченці вибудували новий баптистерій.

Вишівець. Колись тут поряд з величним палацом кн. Вишнівецьких знаходився добре знаний бароковий костел і кляштор кармелітів босих, розташований на високому пагорбі і виразно домінуючий над містечком. Вважається, що обидві ці величні будівлі були витворами француза, майора Якуба Депре Бланжі. Костел збудований у в 1726 році [29].

Зі старих фотографій [30] і обмірів довідуємося про незвичайну архітектуру цього костелу, нетиповою рисою якого стало розміщення двох симетричних веж по бокам пресвітерія, що було зумовлено, очевидно, з одного боку, функціональним зв'язком з палацом Вишневецьких, з іншого – просторовою репрезентацією храму в напрямку міського центру (рис. 4). Після ліквідації у 1832 році покармелітський костел замінено на церкву, котра після пожежі довгий час залишалася без покриття і лише в 1917 році була відремонтована з влаштуванням поміж двома фасадними вежами глухої стінки з цибулястою банькою посередині. Цю карикатуристичну надбудову усунуто в 1920-х роках, однак відновлення веж було виконано в максимально спрощеній версії.

Цікавим трансморфічним епізодом в історії вишневецької святині виявилось проєктування її православної реновації, доручене молодому архітектору Володимиру Максимову [31]. Запропонована ним версія отримала в Петербурзі позитивну оцінку Імператорської археологічної комісії, однак була відхилена Православним Синодом через нібито "збереження католицького вигляду" [32] (рис. 5). Остаточо костел розібрано в радянську добу.

Два показові приклади радикального трансморфізму сакральних об'єктів можна навести в м. **Дубно.** Пов'язані вони були з двома кляшторами: отців бернардинів і сестер кармеліток.

Ранньобароковий бернардинський комплекс заснував ще у 1614 році кн. Януш Острозький [33] – перший католик в цій знаменитій українській династії. Віднайдена відносно недавно, малонезнана раніше іконографія в архівних збірках Санкт-Петербурга [34] і Києва [35] уможливила нам віртуальну комп'ютерну реконструкцію цього неординарного монастирського комплексу в первісному вигляді (рис. 6).



Рис. 3. Володимир-Волинський. Успенський собор. Сучасний вигляд. Фото П. Ричкова, 2003 р.

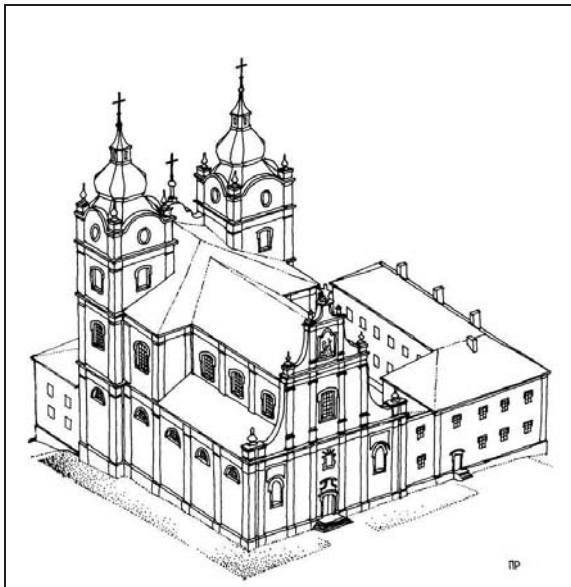


Рис. 4. Вишівець. Монастир кармелітів, 1726 р., арх. Я. Дамре Бланжі. Графічна реконструкція П. Ричкова



Рис. 5. Вишівець. Монастир кармелітів. Проект перебудови на церкву, арх. В. Максимов. За: Памятники архитектуры в дореволюционной России

На тлі цієї графічної реконструкції можна повніше оцінити напрямки, а також наслідки трансморфічної акції стосовно побернардинського костелу, зайнятого російською адміністрацією в 1855 році [36]. Цю перебудову було реалізовано під керівництвом єпархіального архітектора К. Раструханова за проектом, надісланим у 1873 році з Петербурга [37]. Відбувалася вона протягом 1875 та 1876 років [38]. Наслідками цієї акції стали: ліквідація більшості барокових деталей, спорудження п'яти дерев'яних бань на даху костелу (по дві над бічними навами і однієї найбільшої над головною навою посередині гребеня), зведення мурованої бані над криптою. Верх костельної вежі було накрито новим пірамідальним наметом, а нові "сліпі" бані п'ятиглавія – конусоподібними дашками на циліндричних барабанах (рис. 7).



Рис. 6. Дубно. Загальний первісний вигляд костелу та монастиря бернардинів з південного заходу. Комп'ютерна візуалізація Д. Котлярова



Рис. 7. Дубно. Загальний вигляд костелу та монастиря бернардинів з півночі після перебудови на церкву. Поштівка кінця XIX ст.

У міжвоєнні роки всі ці православні формозміни було ліквідовано, і костел повернув собі первісні риси, однак, на жаль, вже без більшості архітектурних деталей та скульптурних прикрас. У такому вигляді він зберігся до сьогодні, перебуваючи наразі в користуванні громади православної церкви св. Миколая. Парафіянам вже вдалося збудувати поруч з костелом невеличку капличку з цибулястою банею, а тепер здійснюються приготування до встановлення на даху храму нової "православної" бані.

Іншим, теж дуже характерним прикладом міжконфесійного трансморфізму в м. Дубно є кляшторний комплекс, споруджений первісно для сестер кармеліток у бароковому стилі. Фундовано кармелітський костел в 1630 році, тобто трохи згодом після фундації бернардинської оселі, а сам кляштор споруджено не пізніше 1688 року [39]. Маючи дуже зручну диспозицію на північній мисоподібній околиці міста, цей монастирський комплекс отримав значення одного з вузлів міської розпланувальної композиції у просторовому трикутнику "замок – бернардинський комплекс – кармелітський комплекс".

У 1890 році російська губернська влада закрила дубенський костел та кляштор кармеліток і передала цей комплекс православним ченцям [40]. Невдовзі костел було перебудовано на церкву з двома новими верхами – високою дзвіницею зі шпильастим завершенням та декоративною банею на "сліпому" барабані. А при в'їзді до монастиря споруджено монументальну браму в неоросійському стилі (рис. 8).

Докорінної трансформації в орієнтальному напрямку зазнав давній костел францисканців в східноволинському містечку **Корець**. Колись це була ранньобарокова будівля, фундована в 1620 році волинським каштеляном кн. Яном Каролем Корецьким [41]. У наступному столітті його перебудовано на пізньобароковий манер, очевидно, не без участі вищезгаданого архітектора-сзуїта П. Гіжицького.

Після закриття давнього францисканського костелу в 1832 році росіяни перетворили його на православну церкву, а від 1863 року до сьогодні тут знаходиться жіночий автокефальний монастир св. Трійці [42]. З початком нової потужної хвилі культурної русифікації на Волині в 1880-ті роки францисканський костел був повністю перебудований в російсько-візантійському стилі [43]. Тут також спостерігаємо типовий спосіб композиційного переформатування. Над нартексом надбудовано нову високу дзвіницю з наметовим верхом, а над основним об'ємом – п'ять "сліпих" бань характерної цибулястої форми. І лише фахівець може зауважити при головному вході рештки барокового порталу, увінчаного розірваним фронтоном (рис. 9).



Рис. 9. Корець. Колишній костел францисканців. Фрагмент західного фасаду. Фото П. Ричкова, 2008 р.

Доволі скромний костел бернардинів в с. **Кустин** поблизу Рівного заснував житомирський підचाший київський каштелян Казимир Стецький у 1732 році. Однак його спорудження закінчилося лише в 1760 році [44]. У 1833 році кляштор бернардинів ліквідовано, а костел перетворено на церкву в ім'я св. Миколая. Пізніше сталися зміни архітектурного образу, внаслідок яких двоверхове завершення фасадної композиції було усунуто і замінено добудовою центрично розташованої дзвіниці з одним високим наметовим верхом. Втім, фрагментарні сліди тієї двоверховості все ще виразно відчитуються на бічних фасадах (рис. 10).

Двоверховий сзуїтський костел на старому замчиську в **Овручі** також був запроєктований архітектором П. Гіжицьким у дуже виразній католицькій манері, а тому, звичайно, не мав жодного шансу зберегти свій первісний архітектурний

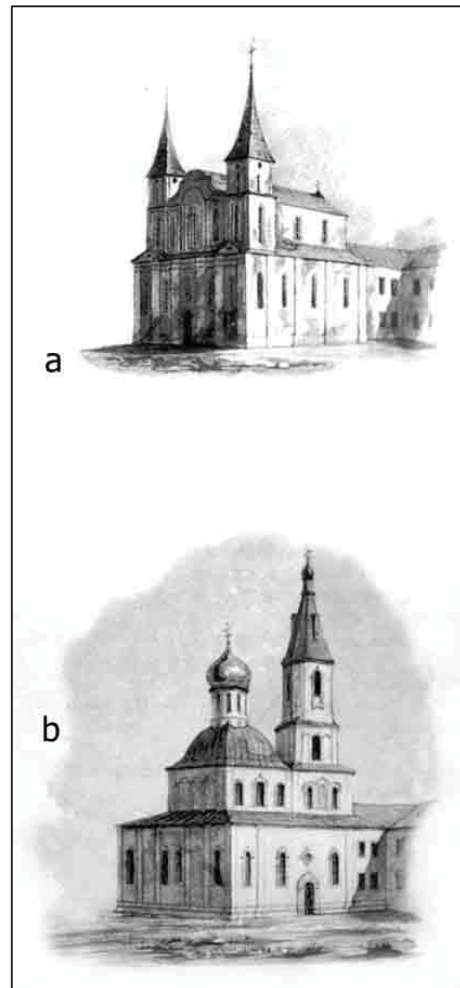


Рис. 8. Дубно. Монастир кармеліток босих. Загальний вигляд з півдня після перебудови на православний монастир. Поштівка поч. ХХ ст.

вигляд в процесі орієнталізації. Контраст поміж витвором єзуїтів і проектом його перебудови на православну церкву вражає (рис. 11). Колишній головний вхід зі сходу проектом передбачалося замурувати (тут мала бути вівтарна зона церкви), а нова дзвіниця мала б коронувати (не без символізму!) ту частину головної нави, де знаходився пресвітерія. До втілення проекту однак справа не дійшла і натомість було виставлене декоративне п'ятиглав'я у вигляді наметових бань, а саму будівлю церкви було відокремлено від монастирських будинків. Згодом церкву знищили більшовики в 1930-ті роки [45].



*Рис. 10. Кустин. Колишній костел бернардинів після перебудови на церкву.
Фото П.Ричкова, 2007 р.*



*Рис. 11. Овруч. Колишній костел єзуїтів (а) і проект перебудови на православну церкву (b).
Акварель Ф. Солнцева (?), 1880-ті рр.
За: Памятники архитектуры в дореволюционной России...*

Двічі серйозних видозмін зазнав капуцинський храм в **Острозі**, споруджений у 1758 році [46]. Після закриття костелу його спочатку перебудували на церкву з цілковитим нищенням барокових форм, а споруди кляштору були відведені в 1876 році для розміщення православної братської школи св. Кирила та Мефодія [47] (рис. 12). Після Першої світової війни неоросійську стилістику церкви було ліквідовано, і в 1931 році тут влаштовано католицьку каплицю [48]. У радянський час храм взагалі втратив сакральну функцію, а нині слугує як православна каплиця Національного університету "Острозька Академія".

Місто **Луцьк** диспонує потужним побернардинським комплексом – творіння відомого майстра П. Гіжицького. За старою іконографією цей костел мав видовжений тринавовий план з неявно вираженим трансептом і двоярусним безвежевим фасадом (рис. 13). Після ліквідації монастиря бернардинів у 1853 році в костелі було влаштовано православну церкву, згодом – собор. Перша версія перебудови костелу на церкву (рис. 14) виявилася аж занадто вже ригористичною і тому була замінена згодом на м'якший необароковий варіант з банею над трансептом і дзвіницею над головним входом (рис. 15). Так храм виглядає і сьогодні.



Рис. 12. Острого. Костел капуцинів. Чоловий фасад після перебудови на церкву. За вид.: Острозька Академія. Енциклопедичне видання, Острого 1997 р.



Рис. 13. Луцьк. Костел бернардинів. Загальний вигляд. Літографія за виданням: Памятники старины в западных губерниях империи. – СПб, 1868. – Вып. 2



Рис. 14. Луцьк. Нереалізований проект перебудови бернардинського костелу на православну церкву. Літографія за виданням: Памятники старины



Рис. 15. Луцьк. Бернардинський костел, перебудований на православний собор. Фото П. Ричкова, 2007

У **Радехові** поблизу Любомля спостерігаємо цікавий приклад перебудови невеликого поавгустинського костелу, спорудженого в 1701 році [49]. У XIX ст. його перетворено на православну церкву з доповненням головного двовежового фасаду великим півциркульним фронтоном і наданням їй в такий спосіб симетричної тридільності [50] (рис. 16).

Навіть відносно нестарі волинські храми зазнавали перебудов, викликаних зміною їх конфесійної приналежності. Так, наприклад, у **Білокриниці** біля Кременця у 1880-ті роки для російського військового гарнізону було споруджено типову церкву в "цегляному" неоросійському стилі. В міжвоєнні роки в містечку було дислоковано польський військовий гарнізон, а церкву перебудовано на гарнізонний костел з радикальною зміною архітектурного образу. З декількох бань залишилася лише одна вежа над головним входом, але і вона отримала необарокові риси (рис. 17). В радянські часи в костелі було влаштовано клуб і повністю розібрано костельну вежу [51]. І лише в останні роки ця будівля знову була перероблена на церкву, однак стилістично цілком відмінно від першооснови.

Міжконфесійний трансморфізм не є чужим і для архітектурної практики сучасної Волині. Лишень два приклади. Перший – це є реновація подомініканського костелу в **Чарторийську**, – саме реновація, оскільки віднести подібні роботи до реставраційних неможливо. Відносно недавно

отримавши в користування цю визначну архітектурну пам'ятку, православні ченці надбудували її новим фальш-куполом над середохрест'ям та цибулястою маківкою над фронтоном (рис. 18). А на головному фасаді були намальовані агіографічні фрески в православному дусі.



Рис. 16. Радехів. Костел августинів після перебудови на церкву.

*Фото за виданням:
Ginące piękno. – Zamość, 2006*



Рис. 17. Білокриниця. Церква російського гарнізону після перебудови на костел. Фото за вид.:

Popiek L. Świątynie Wołynia



Рис. 18. Чорториськ. Колишній домініканський костел, перебудований на церкву. Фото П. Ричкова, 2009

Другий приклад демонструє трансморфічні наміри стосовно згаданого вище побернардинського костелу в Дубно, тепер церкви св. Миколая. Предводителі цієї парафії вже планують щось подібне до того, що було впроваджено за російських часів і вже виготовили деякі конструкції для монтажу на гребені костелу "сліпої" цибулястої бані. Тобто планується вже третя трансморфічна хвиля, яка, щоправда, ще не дійшла до реалізації.

Дерев'яна церковна архітектура в дусі народної традиції в часи Російської імперії значною мірою також зазнала морфологічних змін [52]. Очевидно, для того були дві головні причини. Першою мотивацією таких перебудов було відверте і зрозуміле устремління православного кліру до затирання місцевого "малоросійського стилю" (тобто українського народного), існуючого на

Волині віддавна у вигляді церковної архітектурної спадщини. Зрозуміле настільки, наскільки істотна частина цього кліру була делегована на Волинь з теренів корінної Росії. Друга мотивація була обумовлена дуже великою кількістю церковних парафій і тим, що фінансові вливання з боку держави для будівництва нових церков в "синодальному" стилі все-таки були недостатніми. Тому перебудови старих дерев'яних церков виявилися справою зручною і доволі поширеною. Отже, багато волинських дерев'яних церков, що будувалися віддавна за народною традицією, було масово перебудовано для надання їм "російсько-православного" вигляду [53]. Зокрема, типове для Волині окремішне розташування дзвіниць поблизу церков замінено прибудовами до них високих дзвіниць при вході зі стрункими пірамідальними наметами, котрі, за оцінками російських авторів, мали би символізувати "гордість духу... піднесення у височину... геть від марності земної" [54]. До цієї констатації можна додати ще один утаємничений сенс – "геть від неправославної минувшини", тобто подалі від католицької та греко-католицької образності.

Одним з таких типових дуже поширених прикладів трансморфізму в напрямку морфологічної русифікації є дерев'яна церква в с. **Сіянци** біля Острога. Тут знаходиться дерев'яна святиня в ім'я св. Юра, збудована греко-католиками у 1743 році відповідно до традиційної волинської манери – з трьома банями на трьох зрубах. Немає жодного сумніву щодо походження цього типу церкви ще з часів передунійних, тобто також православних. Тим не менш в 1888 році баню над бабинцем було розібрано, а потім до головного входу добудовано високу дзвіницю з гострим восьмигранним наметом нагорі [55] (рис. 19). Звідси очевидним є припущення, що роль трансморфізмів на Волині була значною не лише в сенсі конфесійної ідентифікації або реідентифікації, але й поширювалася часто на поле міжетнічних стосунків (російська традиція versus українська традиція).



*Рис. 19. Сіянци. Церква св. Юра (Георгіївська) з прибудованою дзвіницею.
Фото П. Ричкова, 2009*

Однак цікава річ. Після того, як минуло більше століття від впровадження на Волині цього архетипу церковної об'ємної композиції, імпортованої до Волині з корінної Росії, він поступово адаптувався в свідомості більшої частини вірних під кінець ХХ ст. вже як рідний, цілком прийнятний та звичний. Сучасна практика нового церковного будівництва, особливо в парафіях УПЦ Московського патріархату, підтверджує це явище *de facto*.

Очевидно, що такі трансморфічні явища не завжди і не скрізь супроводжувалися високим ступенем майстерності і вишуканості. Багато чого було дивного, недоречного, а часом навіть і такого, що, за сучасною термінологією, можна визначити як непрофесійну, самодіяльну архітектуру без архітекторів". Однак і в цьому випадку для кожного віровизнання проблема віддзеркалення своєї конфесійної ідентичності в архітектурних формах була справою першорядної ваги.

Ми вже побачили, що найбільша частина трансморфізмів на Волині походить з часів російської імперії. Власне, саме тому в одній з польських праць зазначено, що симбіоз архітектури і політики у випадку Росії є темою, дуже вдячною до аналізу [56]. На жаль, на мою думку, цей аспект трактувався часто з акцентом власне на політиці [57], тоді як обставини власне архітектурні залишалися переважно в затінку.

Те саме можна констатувати відносно долі церковної архітектури в добу другої Речі Посполитої. З тією, однак, відмінністю, що ті голоси, котрі домагалися цілковитого винищення парафіяльних поросійських церков, переважали над тими голосами, котрі висловлювалися за їх адаптацію до інших цілей [58]. Згідно з результатами дослідження Б. Римашевського, в ті роки для архітектурної спадщини "...вирішальне значення мала історична вартість, істотна для патріотичних почуттів... не викликала сумнівів ліквідація слідів діяльності заборчої, – скрізь, де тільки було можливим з погляду утилітарного" [59]. Тому в міжвоєнні роки на Волині були затерті майже всі сліди православної орієнтації попередніх католицьких об'єктів. А невелика частина нових православних церков, котрі були перебудовані на костели, демонструють відвертий трансморфізм "vice versa", тобто в напрямку ліквідації російсько-православних морфем.

Висновки

Узагальнюючи цей стислий виклад характерних феноменів міжконфесійного трансморфізму в архітектурі Волині, можна дійти декількох загальних висновків, правомірність котрих, очевидно, може поширюватися і на інші полікультурні та поліконфесійні регіони Східної Європи. Трансморфізм в архітектурі загалом і в сакральному будівництві зокрема є органічним проявом особливої природи цього виду мистецтва, а також її символічного змісту, тісно пов'язаного із суспільними процесами і зумовленого релігійно-політичними обставинами. Не лише первісне, вихідне творення святинь, але й їх подальші архітектурні видозміни полягали в потужних устремліннях церковного чи то костельного кліру до символічної демонстрації своєї конфесійної ідентичності. Реалізація таких устремлень справді допровадила часто до незвичного стилістично-композиційного симбіозу, до ігнорування принципових засад архітектурного формотворення, архітектурної гармонії та образної цілісності.

Водночас цілком очевидно, що майже всі прояви міжконфесійного трансморфізму мають належати архітектурній історіографії як її інтегральні складники. Відтак сакральні об'єкти, зачеплені цими процесами, мають досліджуватися в розвої усіх їхніх визначальних архітектурних фаз. У цьому сенсі маємо визнати наявність численних дослідницьких лакун.

Нарешті, прояви міжконфесійного трансморфізму є цікавим автономічним явищем для морфогенетичних досліджень, оскільки вони зачіпають суто професійні категорії композиції, стилю, гармонії тощо. До того ж подібні процеси, як свідчить сучасна практика, не завершилися в минулому, а продовжуються. Було б не зовсім зайвим професійно усвідомити цю проблему.

Отже, як бачимо, протягом багатьох століть Волинь разом з Поділлям, Галичиною і сусідніми теренами східної і південної Польщі, західної Білорусі та Литви були тим своєрідним плацдармом, на якому ніби в гігантському тиглі різних етносів з різними віровизнаннями формувалася різнобарвна матеріальна і архітектурна культура. До сьогодення вона є свідченням непростого, часом драматичної і навіть трагічної історії цих земель. Міжконфесійні трансморфізми сакральних об'єктів значною мірою віддзеркалювали істотну частину цієї історії і на різних відтинках часу творили неповторні локальні явища, кожного разу і в кожному випадку самобутні. Власне тому ця самобутність має розцінюватися як невід'ємне явище в історії сакрального зодчества.

1. Zajączkowski S. *Wołyń pod panowaniem Litwy // Rocznik Wołyński*. – Równe, 1931. – Т. II. – S. 57. 2. Kossowski A. *Zarys dziejów protestantyzmu na Wołyniu w XVI–XVII w. // Rocznik Wołyński*. – Równe, 1934. – Т. III. – S. 234. 3. Дем'янов В., Ричков П. *Протестантські храми на Волині: від найдавніших часів до сьогодення // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. – 2005. – Т. CCXLIX. – С. 164, 167. 4. Krasny P. *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914. (Ars vetus et nova, t. XI)*. – Kraków, 2003. – S. 105. 5. *Історія християнської церкви на*

Україні. Релігієзнавчий довідковий нарис / Відп. ред. О.С. Онищенко. – К., 1991. – С. 35. 6. Zajaczkowski S. *Op.cit.* – S. 60. 7. Kowalczyk J. *Kierunki w różnobarokowej architekturze sakralnej na Wołyniu // Sztuka Kresów Wschodnich.* – Kraków, 1994. – S. 8. 8. [Петров Н.]. *Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края.* – СПб., 1888. – С. 280. 9. Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України.* – 2-ге вид. – К., 2005. – С. 493. 10. Жилюк С. *Російська православна церква на Волині (1793–1917).* – Житомир, 1996. – С. 116. 11. Boberski W. *William C. Brumfield, A History of Russian Architecture.* – Cambridge University Press, 1993. – S. 644 // *Biuletyn Historii Sztuki.* – 2000. – Nr 1–2. – S. 311. 12. Кириченко Е. И. *Архитектурные теории XIX века в России.* – М., 1986. – С. 209. 13. Кириченко Е.И. *Указ. соч.* – С. 262. 14. *Градостроительство России середины XIX – начала XX века. Общая характеристика и теоретические проблемы.* – М., 2001. – С. 235. 15. Orłowicz M. *Pustrowany przewodnik po Wołyniu.* – Łuck, 1929. – S. 88. 16. *Летописный сборник, именуемый патриаршею или Никоновскою летописью (Полное собрание русских летописей, т. 9).* – СПб., 1862. – С. 229. 17. *Левицкий О. И. Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма, построенного в половине XII века князем Мстиславом Изяславичем.* – К., 1892. – С. 126–131. 18. *Левицкий О.И., Op. cit.* – С. 53. 19. *Ibidem, s. 61.* 20. *Ibidem, s. 71.* 21. *Ibidem, s. 71.* 22. Ричков П. *Барокові трансформації Успенського собору у Володимирі-Волинському // Олександр Цинкаловський і край. Науковий збірник (Минуле і сучасне Волині та Полісся, вип. 27).* – Луцьк, 2008. – С. 103–113. 23. *Piotr Krasny. Op. cit., s. 143.* 24. *Можна погодитися з попередніми атрибуціями Є. Ковальчика та А. Бетлея. Див.: Kowalczyk J. Znaczenie wzorów Giowanniego Battisty Montano dla architektury barokowej w Polsce i na Litwie // Biuletyn Historji Sztuki.* – 2000. – Nr 1-2. – S. 35,42; *Betlej A. Paweł Giżycki SJ architekt polski XVIII wieku.* – Kraków, 2003. – S. 80–81. 25. Ричков П. *Волинська спадщина Адріана Прахова // Пам'ятки України: історія та культура.* – 2008. – № 1. – С. 38–49. 26. Ричков П. *Барокові...* – С. 103–113. 27. *Molendziński K. Klasztor pofranciszkański w Międzyrzeczu Ostrogskim.* – Równe, 1935. – S. 4. 28. Ричков П., Луц В. *Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких.* – К., 2002. – С. 84. 29. *Kowalczyk J. Świątynie różnobarokowe na kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej.* – Warszawa, 2006. – S. 108, 424. 30. *Лукомский В.К., Лукомский Г.К. Вишневецкий замок. Его история и описание.* – СПб., 1912. – С. 30–31. 31. *Крашенинников А. Ф. В.Н.Максимов зодчий русского национального стиля. 1882 – 1942, М., 2006.* – С. 24–25, 60. 32. *Памятники архитектуры в дореволюционной России: Очерки истории архитектурной реставрации,* – М., 2002. – 528 с. 33. *Bohdziewicz P. Kościół i klasztor pobernardyński w Dubnie.* – *Biuletyn Historji Sztuki.* – Nr 3–4. – 1959. – S. 398; *Bohdziewicz P. Kościół i klasztor oo. Bernardynów w Dubnie // Studia z dziejów sztuki polskiej w okresie baroka i rokoka.* – Lublin, 1973. – S. 138. 34. *Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1293, о. 166 Вол., д. 115, л. 1: "Фасад, план и разрезы каменного собора в г. Дубнах, временно преобразованного из католического костела бернардинов в г.Дубне в 1865 г. на еждевание казны, снят с натуры 15 октября 1869 года", подпись: "Волынского губернского церковно-строительного присутствия техник Пархоменко".* 35. *Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 442, о. 102, сп. 185, а. 80: "Чертеж упраздненного бернардинского монастыря в г. Дубне Волынской губернии".* 36. *Poprek L. Świątynie Wołynia. T. 1.* – Lublin, 1997. – S. 57. 37. *Луцицкий М. О Дубенском соборе // Волыньские епархиальные ведомости.* – 1876. – 14. – С. 493. 38. *Гупало В. Історія монастиря оо. Бернардинів у Дубні на Волині // Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років.* – Дубно, 2007. – С. 111. 39. *Poprek L. Op.cit.* – S. 57. 40. *Ibidem.* 41. *Orłowicz M. Op. cit.* – S. 248. 42. *Hoffman J. Przewodnik po Wołyniu.* – Warszawa, 1838. – S. 56. 43. *Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 4.* – Warszawa, 1883. – S. 433. 44. *Stecki T.J. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki.* – Kraków, 1888. – S. 106. 45. *Рожко В. Є. Українське православне церковне мистецтво Волині (IX–XX ст.): Історично-краєзнавчий нарис.* – Луцьк, 2006. – С. 189. 46. *Orłowicz M. Op.cit.* – S. 272. 47. *Острозька Академія. Енциклопедичне видання.* – Острозьк, 1997. – С. 73. 48. *Poprek L. Op.cit.* – S. 164. 49. *Ginące piękno.* – *Zamość,* 2006. – S. 66. 50. *Ibidem, s. 304.* 51. *Ibidem, s. 115–116.* 52. *Brykowski R. Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej.* – Warszawa, 1995. – S. 120–122. 53. *Годованюк Е. М. К вопросу сохранения архитектурного наследия г. Дубно // Проблемы современной архитектуры и историческое наследие Украины.* – К., 1979. –

С. 98. 54. Ильин М.А.. Русское шатровое зодчество. Памятники середины XVI века. Проблемы и гипотезы, идеи и образы. – М., 1980. – С.124. 55. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 3. – К., 1985. – С. 326. 56. Boberski W. Op.cit. – S. 311. 57. Paszkiewicz P. W służbie imperium Rosyjskiego 1721–1917. Funkcje i treści ideowe rosyjskiej architektury sakralnej na zachodnich rubieżach cesarstwa i poza jego granicami. – Warszawa, 1999, passim. 58. Sienkiewicz H. Cerkwie w krainie kościołów. Prawosławne świątynie na Mazowszu. – Warszawa, 2006. – S. 159. 59. Rymaszewski B. Klucze ochrony zabytków w Polsce. – Warszawa, 1992. – S. 47.

УДК 711

К. Земсрот

Технічний університет Відня, Австрія

КАРТИНА МІСТА В ДЗЕРКАЛІ МІНЛИВИХ ЕКОНОМІЧНИХ, СВІТОГЛЯДНИХ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВПЛИВІВ

© Земсрот Кляус, 2010

На основі ретроспективного аналізу продемонстровано різні концепції формування міських просторів. Показано їх значення для розвитку нової міської ідентичності.

Ключові слова: містобудування, громадські простори, місто, архітектура.

In the article on the basis of retrospective analysis different conceptions of forming of municipal spaces are shown. Their value is shown for development of new municipal identity.

Keywords: town-planning, public spaces, city, architecture.

Постановка проблеми

Стан урбанізації та сформованість міста (міська мозаїка)

До феномену міста, а особливо європейського, впродовж усіх епох належить різноманіття його функцій. Місто має як адміністративне, так і політичне завдання, відіграє важливу роль у розвитку мистецтв, релігій та економіки, відображає соціальні умови суспільства [1]. Міста постійно змінюються, і ця зміна відбувається в екстремальних умовах, повільно чи швидко, еволюційно чи стрибками, непомітно чи драматично. Впродовж століть аж до початку промислової революції ці зміни зумовили розвиток розмаїття архітектурних форм та вражаючих містобудівних ансамблів [2].

З індустріалізацією, що розпочалася у XVIII та XIX століттях та продовжилася у XX–XXI століттях – епоху цифрових технологій – міста зазнали незваної до того зміни структури, яка залежно від стану економіки прискорила їх розвиток або зумовила їх повну стагнацію. Окрім того, позначилася ще одна перспектива у розвитку міста – його значення для формування інформаційного суспільства [3]. У процесі постійних змін місто набуло особливих властивостей, на яких тепер ґрунтується його основний потенціал.

Основною характеристикою міста, яке відрізняє його від агломерації будинків, є урбаністична структура. Урбаністика є (за Зібелем) витонченим, інтелектуалізованим та відстороненим способом життя, розділенням громадського та приватного просторів, роботи та дозвілля. Урбаністика є з цього погляду співвідношенням внутрішніх взаємин між фізичною близькістю та соціальним дистанціюванням, між щільністю заселення та відчуженням [4]. Гойзерманн та Зібель визначили цю якість міста так: урбанізація є особливим способом існування міста, яке у перспективі буде звільнене: від тиску природного середовища, політичного панування, соціального контролю та непередбачуваності [5].